

Arany János humoráról

Adamikné Jászó Anna - 2017. 02. 28.

Szellemesség, acumen

A szellemességről sokat írtak a retorikák: a klasszikusok, Cicero és Quintilianus a nevetésről értekeztek (*de risu*, azaz a nevetésről); a reneszánsz és a barokk retorikák az *acumen* 'szellemesség, elmeél' kifejezést használták. Azt tanácsolták, hogy a szónok legyen szellemes, keltsen derűt, nevetést; viszont a gúnytól óvták, mivel visszájára fordulhat: ellenszenvet kelthet; az iróniát pedig nem javasolták, mert előfordulhat, hogy az emberek nem értik, illetőleg félreértik (mindez olvasható a *Retorikai lexikon humor* szócikkében). A szellemességnek sok lehetősége van: komikum, tréfa, paródia, humor (derült humor, fájdalmas humor, fekete humor, akasztófahumor), gúny (a régi retorikák több fajtáját ismertették), szatíra, irónia stb. (Szalay Károly több könyvében is foglalkozik tudománytörténetükkel és meghatározásukkal); a szellemesség megnyilvánulhat a nyelvi eszközökben, sőt a tárgyakban, a mozgásban, a gesztusokban is (erre jó példa Jókai Cicero-paródiája, *A félistenek bolondságai*).

Adamikné Jászó Anna
(Kép: Balázs Géza)

Derült érzület

A közvélekedés a humort valamiféle derült érzületnek tartja, Arany humorfelfogása azonban más volt. *Széptani jegyzeteiben* a humort összetett érzelemnek definiálta (a 19. századi esztétikákat követve), amelyben szomorúság, keserűség rejtőzik a felszíni derű mögött; tulajdonképpen az élet visszásságainak valamiféle rezignált szemlélése. Ezért vettem a szellemességet a fölérendelt fogalomnak (egyébként a retorikai hagyomány alapján), s alája besorolható a sokféle változat.

Arany műveiben keveredik a sokféle hangulat. Szinnyei Ferenc 1905-ben publikált egy alapos tanulmányt Arany humoráról, szerinte *Az elveszett alkotmány* gúnyos, satirikus eposzparódia, *A nagyidai cigányok* humoros komikai eposz; satíra a *Vojtina I. és II.*, a *Poétai recept*, a *Lisznyay Kálmánnak*, *A poloska*, *az Írjak? Ne írjak?*; a *Bolond Istók* humoros verses regény; a *Toldiban* „a humor derült formája” a két Bence alakjában valósul meg; a *Buda halála* komoly eposz, kevés benne a humor, a *Murány ostromában* még

kevesebb; *A Jóka ördöge* viszont „népies zamatú derült humor”, *A bajusz* humor némi szatírával, *A fülemile* humora pedig valóságos remek, s ilyen *A tudós macskája*, *a Hatvani*, *A hegedű* és a *Juliska elbujdosása* is. Ezzel a címkézéssel nagyjából egyet is érthetünk, de sok az átmenet, az árnyalat.

–

Érvelés kiforgatása

A szakirodalom a nyelvi eszközökben – például szójátékokban, a rímelésben – vizsgálta Arany humorát. Szellemessége azonban megnyilvánul az érvelés kiforgatásában is, s ez nem meglepő, hiszen Arany generációja még alapos retorikai képzésben részesült az akkori iskolában, ezért olvasói is „vették a lapot”. Ez azt jelenti, hogy nem egy stílusra leszűkített retorikát tanultak, hanem alaposan foglalkoztak az argumentáció lehetőségeivel is, valamint az argumentáció és a stílus kapcsolatával! A továbbiakban az érvelés humorára hívom fel a figyelmet – lehet még újat mondani! –, a példa és az enthüméma, valamint a toposz-logika humorára adok néhány példát (sok egyéb lehetőségre most nem kerülhet sor; az is nagy kérdés, hogy mely korban mely befogadói rétegek mit tartanak szellemesnek, de ezt most ne firtassuk).

–

A **retorikai érvelés** két fő eszköze a példa (görög: *paradeigma*, latin: *paradigma*, tkp. retorikai indukció) és az enthüméma (tkp. retorikai dedukció, retorikai szillogizmus). Arisztotelész ezt írja a *Rétorikában*: „Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b). A következtetés két lehetősége az indukció és a dedukció, módszereiket a formális logika állapítja meg; a mindennapi érvelésben azonban nem a formális logika szerint érvelünk, hanem a

gyakorlati – valószínűségi, észszerű – érvelést alkalmazzuk. A gyakorlati érvelés lehetőségei tehát a példa és az enthüméma. (Arisztotelész tehát nemcsak a formális logikát alapította meg, hanem a valószínűségi vagy retorikai érvelést is, ez a különbségtétel azonban elfelejtődött, s a 20. század második felében fedezte fel újra az angol Stephen Toulmin és a belga Chaïm Perelman, a szakirodalom igencsak nagy.)

–

A **példa** tehát retorikai indukció (a terminust sajátos, nem hétköznapi értelmében használjuk, nem illusztrációról van szó). Arisztotelész szerint a hallgatóság nem igényli a hosszas levezetést, sem türelme, sem műveltsége nincsen hozzá; ezért elegendő egyetlen hasonló esetet mondani, ez a példa (*Rétorika* 1393b); a példa az összehasonlítás gondolati műveletén alapul. Történelmi és kitalált példát ismerünk, a kitalált példa parabola és mese lehet. Nem lépegetünk tehát esetről esetre, csak egy ugrást végzünk, s mondunk egy szellemes-szemléletes érvet. Arany sem sorol fel tényeket az alábbi kis versben, csak egyetlen szemléletes, mosolyt fakasztó, de szellemes-ironikus példával érvel (sok ehhez hasonló szösszenete van):

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele. (Főtitkárság 1869)

A *Buda halála* konfliktusa abból adódik, hogy Buda megosztja hatalmát öccsével, Etelével. A tanácsban hátul „sunnyogó” Detre másnap felkeresi Budát, s hosszú beszédében elülteti a kétkedést szívében. Ez tipikus tanácsadó beszéd: óvatosságra int, hiszen: „Azzal Buda romlik, ha Etele épül.” Érvelése tele van olyan parabolákkal, amelyeket a pusztai, nomád emberek megértettek és élveztek (talán mi is, ha elképzeljük az akkori világot):

Micsoda tanács ez – ember ilyen halljon! –
 Az egy birodalom két főt hogy uraljon?
 Féked egyik szárát hogy kibocsásd kézből?
 Soha, soha nem költ józan okos észből!

Mert vajon egy lóra két nyerget teszünk-e?
Két lovas egy nyergen tud-e ülni szinte?
Két tőrnek is, úgy-e nem elég egy hüvely? –
 Micsoda ész volt, hogy ilyen dolgot művelj?

Tagot is embernek párjával az isten,
Ada csupán egy főt, urrá egész testen;
Egy daru, ék csúcsán, a falka vezére,
Méhraj is indul csak egy anya röptére.
 (Buda halála, második ének; vajon láttak-e, kedves
 olvasóim, darvakat és méhrajt repülni?)

–

Az **enthüméma** csonka és/vagy valószínűségeen alapuló szillogizmus, Arisztotelész terminusa (*Rétorika* 1358a, 1396a). A mindennapi érvelésben nem mondunk teljes szillogizmusláncokat, rendszerint kihagyjuk valamelyik premisszát, és a megmaradttal – rendszerint a nagypremisszával – indokolunk (Szókratész halandó, mert minden ember halandó). A kihagyott láncszemeket gondolatban kiegészítjük, innen a terminus neve: *en thümo* 'ami a gondolatban van'. Az enthüméma együttgondolkodást teremt, óriási a közösségformáló ereje. A valószínűségeen alapuló szillogizmus is enthüméma. Ebben a nagypremissza nem cáfolhatatlan, csak valószínű, de meggyőző, mert többnyire népi bölcsességeen alapul (Minden athéni szeret vitatkozni. | Szókratész athéni. || Tehát Szókratész szeret vitatkozni), ezért gyakran gnóma, szentencia, valamiféle bölcs mondás, amellyel gondolatban azonosulhatunk. A valószínűségeen alapuló szillogizmus a formális logika

szempontjából hibás, de a gyakorlati érvelés elfogadja, mivel az emberek mindennapi gondolkodásán alapul: valószínűség, de inkább észszerűség: *eulogosz* (ez is Arisztotelész terminusa). Ezért igen hatásos.

Szavuk sem igen van azalatt, míg esznek,
Természete már ez magyar embereknek. (Családi kör 1851.
ápr. 10.)

Ez az állítás természetesen cáfolható, biztosan vannak olyanok, akik evés közben beszélnek, de általában igaz. Az asztal körül pedig magyar emberek ülnek, tehát nem beszélnek. Egyetértünk ezzel az érveléssel. Az öreg emberek locsogók, Detre is öreg ember, ezért sokat beszél, de mivel így van az életben, meg lehet neki bocsátani, legalábbis szerinte:

Hogy ő nem akarta, nem is úgy gondolta,
Szót nyelvire a szó hebehurgyán tolt;
Öreg ember csácsog, hamar ad tanácsot,
S ha beszédnek indul, nem tudja, mi már sok.
(Buda halála, 3. ének, Detre mondja a haragos Etelének.)

—

Toposz-logika

A retorikai érvelést a híres amerikai jezsuita tudós, Walter Ong toposz-logikának nevezi (*topical logic*) Ramus-monográfiájában, de egyszerűen *topikának* is hívhatjuk. Arisztotelész *Topikája* nincs magyarra fordítva, de Ciceróé igen, mégpedig *A helyek (Topica)* címen (*Cicero összes retorikaelméleti művei* 2012, 691–720). Miért helyek? Olyan helyekről van szó (görög: *toposz, topoi*; latin: *locus, loci*), ahonnan érveket vehetünk, *érvforrásoknak* is nevezik őket (minden bizonnyal Quintilianus alapján). Úgy képzelték, hogy valóban vannak az emberi elmében ilyen helyek, ilyen

lehetőségek, amelyeket érveléskor mozgósíthatunk. Ha modern terminust keresünk, azt mondhatjuk, hogy gondolkodási mintázatok, gondolkodási műveletek, a tudás szervezése (kognitív pszichológiákban olvashatók efféle címek). Nem véletlen, hogy a mai retorikai kutatás egyik fő iránya a toposzkutatás. (A toposz terminust sajátos retorikai érvelési fogalomként határozzuk meg. Természetesen van egy másik jelentése: ismétlődő irodalmi közhely, ebben az értelemben használatos az iskolában is.)

Minden retorika tárgyalja a toposzokat, legfeljebb a sorrend vagy a csoportosítások mások. Én a következőket vettem át: definíció (meghatározás, felosztás, osztályozás/kategorizálás, részekre osztás); összehasonlítás (hasonlóságok, különbségek, fokozatok, s ide vehető a példa és az analógia); viszonyok (ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás); körülmények (a múltbeli és a jövőbeli tények, a lehetséges és a lehetetlen, a személyekből és a dolgokból vett érvek) (*Klasszikus magyar retorika*, 2013).

–

A **definíciónak** szigorú logikai struktúrája van, de a mindennapi érvelésben fellazíthatjuk, például körülírást alkalmazhatunk, szóképekkel, alakzatokkal tehetjük ékessé, mozgalmassá. Ezek a megoldások már stilisztikai eszköznek, gondolatalakzatnak is számítanak: ez a szónoki meghatározás. Az alábbi retorikai meghatározás végén még egy játékos rím – mint egy fricska – fokozza a hatást:

Hát mi a szabadság? tán bizony csak ennyi:

„Ne fizess, ne szolgálj a hazának semmit?

Élj, mint a here méh, légy az ország terhe?”

Szép szabadság! illik a magyar emberhe’.

(Losonczi István. Népies krónika, 1848)

–

Felosztás, felsorolás, halmozás

A **felosztás** logikai művelet: a nem (genus) felosztása az alá tartozó fajokra (species). Arany költészetében lényeges érvelési eszköz: ilyenkor ugyanis kibontakozik előttünk a környező világ, minden apró részletével, jellemzőjével. Arany minden méltatója felhívja költészete ezen jellegzetességére a figyelmet, arra, hogy ezekben a részletezésekben feltárul nemcsak a korabeli, hanem a történelmi világ is. Természetesen, a felosztás stíluseszköz is; analizáló a felosztás, ha elől áll a tágabb fogalom, ez a *felsorolás* szóalakzata; szintetizáló a felosztás, ha a végén összegezzük, azaz a végén áll a tágabb fogalom, ez a *halmozás* szóalakzata; de gyakran nem szerepel a genus, de a végén odagondolhatjuk; ez is halmozás. A felsorolások (is) okozzák, hogy:

Mindig marad – ha a fejére áll is –

Őnála valami vaskos, *reális*. (Bolond Istók 1/118)

Felsorolás az alábbi két példa, az első kellemes, étvágygerjesztő, a második erősen gúnyos:

Pedig volt, amennyi szemnek, szájnak kellett:

Szép fejes saláta, kövér bárány mellett;

Jó lepény turóval; eper és cseresznye;

Lépes méz a kasbul frissiben lemetszve, (Toldi szerelme I/13)

Másokat ételekért küldött mágnási *credenzbe*

(Mert csak máshoniak kellettek); hoztak is onnan

Kókuszt és ananászt, zöld békát, tengeri rákot,

Tápláló csiga és biga ezreit, ócska heringet,

Ízes sardellát, mérföldre nyuló makarónit

S több stb-eket, miket ördög tud lenevezni. (Az elveszett alkotmány, a 2. ének eleje)

Halmozás az alábbi híres példa, tulajdonképpen irodalmi toposzokat sorol a költő, ezzel pedig a korabeli

szentimentális-romantikus manírt gúnyolja ki:

Gyöngy, harmat, liliom, szellő, sugár, villám,
Hajnal, korom, szélvész, hattyu, rózsa, hullám,
Délibáb, menny, pokol ... ha mind egybe vészed:
Recipe – és megvan a magyar költészet. (Poétai recept,
1852)

—

Dilemma

A továbbiakban egy tréfás ok-okozati érvelésre és egy tréfás dilemmára hozok példát.

Meglepődünk azon a **megokoláson**, hogy a két király valamikor együtt makkoltatott, mint két szomszédos falubeli kanász, de megnyugszunk, amikor megtudjuk, hogy aranyerdőben makkoltattak:

Végre egy királyfi, kinek neve *Rózsa*,
Eltekinte arra, csak látogatóba?
Ismerős volt apja az öreg királlyal,
Mert egy arany erdőn makkoltak a nyájjal. (Rózsa és
Ibolya)

Nevettető érvelés olvasható *A nagyidai cigányokban*, megtudjuk ugyanis, hogy milyen „kompetenciákkal” lehet hivatalokat elnyerni (Csóri vajda ugyanis, amikor várparancsnok lesz, azonnal hatalma kiépítésébe fog):

Baj lenne: de Csóri nem tétováz sokat:
Kiosztja közöttük a hivatalokat.

Legelőbb azt nézi: kinek van nagy körme
S kinek keze inkább maga felé görbe;
Fő adószedővé teszi bölcs Kolopot:
Tud az bánni pénzzel, aki annyit lopott.

Azután Akasztót, mert hosszú a lába,
Fővezérré teszi az ármádiába;
Süsüre pedig bizza a pecsétet,
Mint hogy maga is tud vésni, ha eltéved. [...]

Kérdi Csimaz is, hogy hát ő mire való?
(Csimaz, kivel egykor elszaladt volt a ló)
„Te fiam? te szabsz a tolvajok közt rendet:
Téged az isten is bírónak teremtett.”

Szóla és magához intette Nyúllábat,
Gondjaira bízott minden iskolákat:
Nem lehet, ugymond, hogy nyúllábsága óta
Ne ragadt legyen rá egy kis fehér kréta.

Így minden hivatalt, mivel ezren kérik,
Eloszta, egészen a kutyapecérig; (A nagyidai cigányok,
negyedik ének)

A **dilemma** választásra készítő két állítás, gyakori fajtája a következő: bármelyik lehetőséget választjuk, az eredmény ugyanaz. Ilyen Ingady dilemmája: „Futni ered mégis, de hová fut a jámbor? elül víz, | Hátul tűz: a halál bizonyos, bármerre szaladjon” (Az elveszett alkotmány, 6. ének). Csimaz dilemmája a lótolvaj nevetést kiváltó védekezése:

Jó Csimaz, kit hajdan értek lólopáson.
„Nem loptam, felelé, követem alászon.
Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –
Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam.

Hátul mennék: de rug; elől mennék: harap;
Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;
Ugranám: felpattan ... a hátára estem ...
Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!”
(A nagyidai cigányok, első ének, a seregszemle részlete)

Összefoglalás

Összegezésül azt állapíthatjuk meg, hogy Arany költeményeiben kihasználta az érvelés adta szellemességet is, erre is érdemes figyelni, ha elemezzük költeményeit. Továbbá: lényeges, régi retorikai megállapítás, hogy az érvelési lehetőségek és a stíluseszközök kapcsolatban vannak egymással, ily módon van a stílusnak érvelő funkciója; ha ez a kapcsolat nem valósul meg, akkor a stílus csak dísz, „csak” esztétikai élvezetet nyújt. Érdemes az érvelés humorára figyelni, egyik lehetőség lehet az olvasás élvezetére.

Arany életműve hihetetlenül sokrétű. Négyesy László szép centenáriumi tanulmányában azt írja, hogy „Arany úgyszólván minden költeményében más hangot, más-más stílust próbál” (1917:135). A régebbi irodalomtörténet epikáját hangsúlyozta, az újabb líráját és balladáit. Ebben a szellemben írták meg az új kísérleti tankönyvet. Jó volna azonban megteremteni az egyensúlyt, és teljességében – a „pályarajz” címkézéshez igazodva, valóban pályarajzot adva – ismertetni a diákokkal a teljes életművet, szellemes-humoros műveivel együtt.

Felhasznált irodalom

Adamik Tamás főszerk. 2011, *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram.

Adamikné Jászó Anna 2013, *Klasszikus magyar retorika*. Budapest: Holnap Kiadó.

Adamikné Jászó Anna 2016, *Jókai és a retorika*. Budapest: Trezor Kiadó.

Arany János 1962, Széptani jegyzetek. *Arany János. Prózai művek 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 532–565.

Arisztotelész 1999, *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.

Cicero, Marcus Tullius 2012, *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerkesztette Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.

Ercsey Sándor 1883, *Arany János életéből*. Gyulai Pál

előszavával és Arany János hatvan levelével. Budapest: Ráth Mór.

Ercsey Sándor 2004, *Arany János életéből.* Nagyvárad: Literator.

Ferenczy Géza 1957, Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. *Magyar Nyelvőr*, 387–402.

Hantz Jenő 1888, A humor és Arany János humora. *Figyelő*. XXIV. sz. 241–263, 351–3?? (?388), XXV. sz. 12–35.

Kardos Gy. József 2008, A szellem fölénye. Humor, komikum, szatíra Arany János műveiben. *Napút*. 1. 12–20.

Z. Kovács Zoltán 2001, Arany humor. Arany János, Bolond Istók és a humor. *A maradék öröme. Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról.* Szerk. Z. Kovács Zoltán – Milbacher Róbert szerk. Budapest–Szeged: Osiris – Pompeji, 148–179.

Négyesy László 1917, Arany János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv*, 129–141

Reviczky Gyula: Arany mint humorista. *Reviczky Gyula összegyűjtött művei.* S. a. r. Paku Imre. Budapest: Athenaeum, 1944. (Fővárosi Lapok 1874, 231. sz., interneten fenn van)

Riedl Frigyes 1982, *Arany János.* Budapest: Szépirodalmi. (eredetileg: 1887).

Szalay Károly 1983, *Komikum, szatíra, humor.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Szalay Károly (társszerző) 2001, *Humorlexikon.* Budapest: Tarsoly Kiadó.

Szinnyei Ferenc 1903, A humorról szóló magyar elméleti irodalom. *Egyetemes Philologiai Közlöny*. 653–666, 735–749.

Szinnyei Ferenc 1905, Arany János humora. *Budapesti Szemle*. 338. sz. 229–250, 339. sz. 373–399, 340. sz. 56–90.

Szörényi László 1989, „Multaddal valamit kezdeni”. *Tanulmányok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Tarjányi Eszter 2013, *Arany János és a parodisztikus hagyomány.* Budapest: Universitas Kiadó.

Tolnai Vilmos 1917, Arany nyelvűművészetéről. *Budapesti Szemle*, CLXX, 360–374.

Vargha Balázs 1994, *Arany János játéka*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.

Arany János költeményeit a következő kiadásból idéztem: Arany János összes költeményei. I–III. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Nincs hozzászólás!

Your Email address will not be published.

Save my name, email, and website in this browser for the next time I comment.

This site uses Akismet to reduce spam. [Learn how your comment data is processed.](#)

© 2025 e-nyelvmagazin.hu. All rights reserved.